

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ: ГЕНЕТИКО-КРЕАТИВНИЙ ДИСКУРС

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4105>

МАКСИМЕНКО

Сергій Дмитрович

доктор психологічних наук,
професор, дійсний член
(академік) НАПН України,
академік-секретар Відділення
психології та спеціальної
педагогіки Національної
академії педагогічних наук
України; директор Інституту
психології імені Г.С. Костюка
Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. В статті розглядаються актуальні проблеми методологічного забезпечення фундаментальних та прикладних психологічних досліджень, спрямованих на вирішення нагальних потреб сучасного суспільства. Шляхи розвитку психологічної науки розглядаються в парадигмі генетичної психології, методологічний потенціал якої дозволяє осмислити, виявити та сформувати нові підходи до організації психологічного дослідження, утвердити справжні критерії евристичності та практичну ефективність психологічного знання в галузі психологічного дослідження. Ці завдання конкретизуються крізь призму нового бачення проблем особистості, як реального предмета психологічного дослідження, що потребує серйозного методологічного осмислення з метою визначення сутності, джерел і факторів розвитку особистості. Пропонуються способи розробки інструментів та методів дослідження емпіричних даних, встановлюються методологічні парадигми, окреслюються шляхи аналізу та експериментування, які дозволять досягти нових обріїв розуміння походження психічної реальності. Обґрунтовується генетико-психологічний погляд на особистість, розуміння її як унікальної цілісності, що саморозвивається, саморегулюється і є носієм довічного вселюдського духу. Розглядаються положення генетико-креативного методу, що має на меті вивчення цілісної особистості і є методологічно-рефлексивним вираженням підвалин теоретичної позиції.

Ключові слова: генетична психологія; особистість; генетико-креативний метод.

На сьогодні людство вступило в новий, складний і неоднозначний період, що характеризується постійними кризами різного змісту і ступеня глибини, включаючи людський фактор, відносини між державами і людьми, глибокі непорозуміння. Сучасні гібридні та інформаційні війни, соціально-економічні кризи висувують на перший план соціально-психологічні та психологічні проблеми, які також визначають надзвичайну важливість психологічної науки, її вирішальну роль у забезпеченні розвитку держави і суспільства. Потрібний новий науково виважений погляд, нові методологічні позиції для подальшого ефективного руху. На його створення спонукає той очевидний факт, що сучасна психологія досягла точки, коли, за Л.С. Виготським, подальше просування по прямій, просте продовження тієї самої роботи, постійне накопичення матеріалу є безплідним або навіть неможливим (Выготский, 1982; Vygotsky, 1987; Максименко, 1990).

Психологічна наука на початок двадцятого століття у своєму поступі сформувалася як міждисциплінарна та метакогнітивна наука. Через це для неї стала важливою прогностична функція та питання ефективного перенесення в практику великої кількості наявних психологічних розробок.

Сучасна українська психологія переживає особливий період становлення, переважно через два взаємопов'язані фактори. З одного боку, відбуваються суттєві й несподівані зміни в житті суспільства (а отже — і в житті людини), які не пов'язані з історичними традиціями. Вони спонукають до творчого підходу, нових, нетрадиційних рішень у житті. Свобода, яка була такою привабливою, перетворюється на фінансову залежність, розгубленість, небажання приймати й виконувати відповідні рішення. Ми спостерігаємо більш жорстку раціональність у стосунках, різке зниження емпатії, формування особистісних квазіцінностей, різке зниження духовного потенціалу людини. Психологічна наука України нині покликана забезпечувати фундаментальні та прикладні дослідження, спрямовані на задоволення нагальних потреб суспільства, освіти, влади, промисловості та безпеки. На часі науково-психологічне осмислення сучасних реалій і викликів. Тривають потужні трансформаційні процеси в суспільстві та освіті, посилення наукових досліджень освітньою практикою (Кремень, 2018; Кремень та ін., 2020). Психологічні дослідження також спрямовані на швидкий вихід країни із соціально-економічної кризи і мають на меті в майбутньому, поряд з іншими науковими напрямками, сприяти розвитку та успішній інтеграції в цивілізоване світове співтовариство. Дослідження в більшості галузей психології розвиваються динамічно, виконують унікальні дослідницькі функції, які мають безпосереднє практичне значення для психологічного забезпечення розвитку та модернізації українського суспільства, підвищення ролі людського фактора в суспільному житті, формування сучасної української нації, конструктивного впливу на розвиток і модернізацію українського суспільства, протидію зовнішній інформаційній агресії. Ефективне виконання цих та інших соціально важливих функцій передбачає наявність розвиненої інфраструктури психологічної науки та відповідного експертного середовища високої кваліфікації.

Метою нашої статті є розгляд означеного кола актуальних проблем психологічної науки в парадигмі генетичної психології, методологічний потенціал якої дає змогу осмислити, виявити та сформулювати нові підходи до організації психологічного аналізу, психологічного дослідження, утвердити справжні критерії евристики та практичну ефективність психологічного знання в галузі психологічного дослідження. Ці завдання конкретизуються крізь призму нового бачення проблем

особистості як реального предмета психологічного дослідження, що потребує серйозного методологічного осмислення з метою визначення сутності, джерел і факторів розвитку особистості. Важливо розробити інструменти та методи дослідження емпіричних даних і встановити методологічні парадигми, окреслити шляхи аналізу та експериментування, які нададуть нам змогу досягти нових обріїв розуміння походження психічної реальності. Усі ці питання загального плану наукової методики мають вирішуватися в рамках сучасних досягнень і цілей не лише педагогічної, загальної, а й практичної психології, спрямованої на зосередження уваги на потребах народної освіти, охорони здоров'я, а також на організацію соціальних впливів, які реалізуються в дошкільній, шкільній, вищій та післядипломній освіті. Зрозуміти особистість означає відповісти на одне з ключових запитань: «З чого починається життя?», «Що таке життя людини саме собою?». Саме так ми ставимо запитання і з цієї позиції намагаємося використати наукові знання, здобуті у світовій психології, щоб поміркувати над історичним досвідом, зрозуміти психологію особистості, саму логіку її походження, генезису та існування, розкрити психологічні механізми і встановити методику їх вивчення.

Отримання якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження та відповідних і предмет, і вихідної точки, тому за основу такого проблемного й позагалузевого підходу пропонуємо розроблений нами метод генетичного моделювання. Його сутність та основні принципи дають змогу вирішувати проблеми у цілісному ракурсі, у їх розвитку та становленні. Метод генетичного моделювання спрямований на вивчення найбільш цілісної особистості, що розвивається. Технологія процедури (принцип єдності генетичної та експериментальної ліній розвитку) полягає у проведенні досліджень у природних умовах існування особистості та створенні відповідного простору для реалізації багатьох можливостей моделювання власного розвитку та існування. Особистість є справжньою «єдністю» існування та розвитку психіки людини. Психіка людини є особистою, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження процесу чи явища є адекватним лише тоді, коли останні вважаються важливими складниками особистості, і лише тоді це стає зрозумілим. Існування (функція, розвиток) окремих ліній особистісного розвитку («значущих вузлів» їх структури) має досить жорстку подвійну умовність —

детермінізм. Згідно з нашою методологічною парадигмою, застосування методу генетичного моделювання нарешті надасть можливість повернути людину до психології, оскільки метод дає змогу проаналізувати і водночас інтегрувати вихідний творчий принцип системи особистості.

Важливим принципом методу генетичного моделювання дослідження особистості є принцип біологічної та соціальної єдності. Принцип наукового методу не тільки дає змогу пояснити цю єдність, оскільки в цьому випадку він перестає бути принципом. На нашу думку, доцільно розглядати складну, суперечливу взаємодію біологічного та соціального на двох рівнях: як фактори, що впливають на особистість, і як фактори, що формують особистість і забезпечують її існування та розвиток «зсередини». Перший рівень аналізу — це взаємодія «особистість — навколишній світ». Насправді можна певною мірою розрізнити фактичні біологічні (природні) та соціальні фактори. Якщо розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особисте, то ми повинні усвідомити, що в цьому випадку ми ніколи не маємо їх розмежування. Ми відходимо від традиційного погляду на біологічне як на спадкове і тілесне: «всередині» індивіда біологічні та соціальні фактори не існують окремо, кожен з них є різновидом іншого. Принцип єдності біологічного і соціального розкриває справжню сутнісну природу витоків індивідуальної діяльності (Балл, 2013; Максименко, 1998). Дотримуватися принципу єдності біологічного і соціального в рамках методу генетичного моделювання означає вивчати онтогенез з самого його початку, вивчати механіку. Загалом це зводиться до розгляду в будь-якому конкретному психологічному дослідженні існування особистості як саморозвивального утворення вихідної біосоціальної одиниці.

Наступним важливим принципом у побудові процесу генетичного моделювання є принцип творчості. «Зустріч» потреб з багатьма різноманітними предметами і явищами не тільки породжує потреби, вони визначають цілепокладання та розвиток власних унікальних засобів досягнення цілей. Мова йде про творчу неповторність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Початок нової людини є не що інше, як результат творчого акту об'єктивації її потреб двома люблячими істотами. Ця особистість сама собою є результатом і продуктом творчості. І втілена в ньому потреба має величезний творчий потенціал, що виявляється в неповторності, неоднорідності,

самосвідомості, самодостатності загалом. Справжня таємниця і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності моделювати себе. Це веде до нового погляду на проблеми особистості як реального об'єкта психологічного дослідження, що потребує серйозного методологічного осмислення: необхідно виявити та розробити нові підходи до організації психологічного аналізу, психологічного дослідження, знайти їхні справжні критерії евристики та визначити практичну ефективність психологічних знань про природу, джерела та рушійні сили розвитку особистості. Важливо розробити інструменти й методи для огляду емпіричних даних та окреслити методологічні парадигми здобування знань про індивіда під час його онтогенезу.

Ми ставимо запитання та намагаємося поміркувати над науковим та історичним досвідом світової психології, логіки її виникнення, становлення та існування. І з такого погляду прагнемо обережно, зацікавлено та професійно ставитися до досягнень, що містяться в просторі психології особистості. Побудова якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Назвемо його генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності. Тому в основу визначеного нами методологічного підходу пропонується покласти генетико-моделюючий метод, сутність та основні принципи якого дають змогу вирішувати вказані проблеми в межах цілісного підходу, в їх розвитку і становленні, маючи на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. Технологія методу (принцип єдності генетичної та експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто сама моделює і реалізує власну генезу. Для того, щоб науково дослідити цей процес, а отже, дослідити саму особистість, маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. В ідеалі ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй керовано такі мож-

ливості (природні й соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації. Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є, власне, аналізом. Водночас він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичний складник. Ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б самостійними й самодостатніми, несли в собі всю цілісність, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього.

Креативність є глибинною, первісною і абсолютно природною ознакою особистості — це є вища форма активності й означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Дотриматися принципу креативності в аналізі (і в дослідженні) особистості означає «взяти» її існування загалом, в її унікальній спрямованій єдності, у котрій вона лише й існує. Це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості, а з іншого боку, усвідомлювати, що не все є однозначним і прогнозованим.

Наступний принцип — рефлексивного релятивізму — визначає принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості. Прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів — наші знання є обмеженими і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв'язку з цим відкривається дійсна обмеженість і несерйозність спроб схематизування чи моделювання особистості.

Важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості — єдність експериментальної і генетичної ліній розвитку. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії (Максименко, 2021а).

Ми виходимо з визнання єдності людської природи, складної структурованості особистості. Суттєвим завданням є виявлення і визначення цієї структури. Необхідно виявити ту центральну, вихідну рушійну силу, яка спонукає динамізм і розвиток складно структурованої особистості, визначити механізм цієї динаміки. Зрозуміло, що ця індивідуально зорієнтована, єдино правильна в практичній психології позиція повинна ґрунтува-

тися на об'єктивному науковому знанні саме про певну людину, індивідуальність. Наявні в науковій психології результати не можуть бути прямо й безпосередньо використані — втілені в практиці. Так само не можуть прямо використовуватися і способи отримання цих знань.

Наукова психологія дуже довго розвивається за схемою природничої науки — її об'єкт штучно відсторонюється і розглядається за логікою мети дослідження, а не за власною логікою самого об'єкта (психіки людини). Накопичуються факти про окремі (штучно виокремлені) явища, але їхня сума ніколи не дає цілісності. І не може дати. Відбувається те, про що Г. Олпорт образно сказав, що ми знаємо, як працює мислення більшості здорових людей, але це нічого нам не дає для того, щоб зрозуміти, про що і як думає конкретний представник цієї більшості (Allport, 1960). Таку суперечність можна подолати, якщо змінити методологію наукових досліджень — вони повинні давати цілісні, а не розрізнено-елементні знання і відображати (відтворювати) логіку об'єкта, а не логіку дослідників. Нам здається, що мова повинна йти про інтеграцію предмета наукової психології — ним має стати психологія особистості як цілісності.

Поняття про людину є системоутворювальним, таким, що спрямовує антропологічний хід мислення, а разом з тим і стратегію пізнавальної діяльності суб'єкта, це поняття потрібно розглядати ще й як світоглядний принцип, що визначає характер та спосіб виділення як предмета пізнання, так і способу його розкриття. Отриманих в сучасній психології конкретних емпіричних фактів достатньо для того, щоб використовувати їх у дослідженні особистості як дійсного предмета пізнання. Ми маємо той рівень розвитку експериментальної психології, коли отримані наукові знання є відносно достатніми для інтегрального дослідження особистості. Психологічна наука вже вичерпала той період свого розвитку, коли відкриття робили на підставі штучного розчленування цілісного суб'єкта на окремі частини і пізнанні кожної з них. Цілісність, унікальність особистості є першим найважливішим її атрибутом. Наука про особистість повинна мати справу з найбільш суттєвою її властивістю — унікальністю її психологічної організації. Особистість є тим, що об'єднує і вибудовує психічний світ людини, утворюючи неповторний візерунок, властивий конкретному індивіду.

Центральним у нашому підході є генетичний аспект розвитку і функціонування особистості, адже існує сутнісний взаємозв'язок між генезою становлення особистості і практичною реалізацією тих станів, що в них може перебувати особистість в наступних періодах свого життєвого шляху. Вирішуючи завдання пізнання моменту зародження і моменту становлення психічного, ми прийшли до необхідності використання генетико-моделюючого методу, який ґрунтується на таких принципах:

- принцип єдності біологічного і соціального,
- принцип аналізу за одиницями,
- принцип системності,
- принцип проектування,
- принцип креативності як прояв акмеологічного аспекту того чи іншого сенситивного періоду в процесі привласнення здібностей.

На основі логіко-психологічного аналізу теорій особистості та на підставі попереднього вивчення відповідних емпіричних матеріалів нам вдалося підійти до виокремлення і вибудови власного розуміння проблеми, побачити «відсутню ланку», нерозробленість і незрозумілість якої методологічно не дає змоги рухатися далі (Максименко, 1998; Максименко та ін., 2010). Теорії особистості починають ніби повторювати одна одну, не додаючи нічого істотного, а лише знаходячи нові тоненькі вузлики, які пояснюють деякі моменти в поведінці людини, її творчості і діяльності, але давно вже не відкривають суттєвих кардинальних явищ. Так, теорія діяльності, розглядаючи діяльність як пояснювальний принцип психології людини, не доходить до самих витоків. Прогрес у науковому пізнанні психології особистості ми пов'язуємо з необхідністю організації досліджень, які б фіксували особливості самого предмета вивчення (логіка об'єкта) в його цілісності і унікально-специфічній складності. Природа особистості така, що вона існує як факт лише в русі, в розвитку. Отже, адекватним щодо її вивчення буде або генетико-моделюючий підхід, або генетико-моделюючий метод. Концептуальне бачення проблем психології особистості передбачає осмислення специфіки вивчення явища розвитку в генетичній психології. Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки: цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція.

Психічні явища людини не існують окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок —

психологічну цілісність, психологічну систему. Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей цієї цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складників, так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є те, що утворює особистість. Особистість природи психіки людини означає, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але поряд з цим в ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище, то лише спеціальне й штучне абстрагування дає змогу досліднику робити висновки. Вплив цілісності на конкретне явище не є чимось «дріб'язковим», стороннім. Особливо важливим виявляється врахування цього положення в галузі практичної психології.

Біологічна організація людського індивіда не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме собою біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот — особистостей. Отже, мова може йти про соціальну (і духовну!) природу біологічного підґрунтя особистості, про нескінченний плін переходу один в одного цих атрибутивних детермінант людського буття — біологічного, соціального, духовного. Здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід, є так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож антиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє. Активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, у якому вона зустрічається з соціальною дійсністю.

Наукове дослідження психології особистості як дійсного предмета вивчення, як унікальної, неповторної і цілісної системи, єдності, являє собою дуже велику проблему. Справа в тому, що сучасна наука не має головного — методу, який був би адекватним цьому предмету. Метод виступає центральною ланкою всієї проблеми психології особистості, оскільки він є не лише засо-

бом отримання наукових емпіричних фактів. Метод є ще й засобом втілення наукового знання, способом його існування і зберігання. В узагальненому значенні ми розглядаємо метод як теоретично оформлений засіб і водночас результат специфічного опредметнення ідей і уявлень дослідника про предмет вивчення. Розпредметнення відбувається вже після того, як за допомогою цього методу дослідник отримує і усвідомить наукову інформацію. Концептуальне розуміння методу дає змогу уявити собі логічно-послідовну схему дослідження: уявлення дослідника про психологічну природу особистості, які виникли в нього на підставі життєвських фактів, засвоєних теоретичних знань та усвідомлення власного життєвого досвіду, зустрічаючись з новими фактами і новим досвідом, породжують проблему. Її вирішення вимагає нових наукових емпіричних фактів, і метод з'являється як, з одного боку, опредметнення уявлень, з іншого — як відображення проблеми, а ще з іншого — як ідеальна технологія, адекватна за своїми ключовими параметрами тій системі, яка має вивчатися — тобто особистості (Максименко, 2002; Максименко, 1990).

Отримані під час застосування такого методу наукові факти теоретично узагальнюються дослідником, порівнюються з попередніми уявленнями, результатами досліджень інших авторів, і тоді виникають нові уявлення і нові проблеми. Ця логічна схема, що чітко відображає концепцію методу як такого, майже зовсім не реалізується в дослідженнях особистості. На кожній її ланці маємо розриви й невідповідності. Так, цілісність, унікальність, єдність особистості визнають її сутнісними (атрибутивними) ознаками практично всі серйозні дослідники. Але це уявлення дивним способом опредметнюється саме в частковій, уривчастій методикі дослідження окремих її елементів, і класичне положення, що сума окремих частин ніколи не дорівнює цілості, зовсім не враховується.

Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об'єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування, та примушує дослідника добудовувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені питання не в об'єкті дослідження, а в книжках та власному досвіді. Чи може сучасна психологія особистості подолати кризу методу дослідження? Нам здається, що для цього існують всі підстави. «Некласична психологія» Л.С. Виготського (Выготский, 1982; Vygotsky, 1987; Максименко, 1990) (культурно-історична

теорія) містить у собі важливі вихідні методологеми, подальша розробка і осмислення яких впритул підводять нас до створення адекватного методу дослідження особистості. Розвиваючи цю теорію, культура є ідеальним представництвом реальних здібностей людей, а психіка людини — «соціокультурним і семіотичним утворенням, що розвивається в ситуаціях спілкування». У таких міркуваннях ми вбачаємо суттєвий момент щодо методу дослідження — цілісність може бути досліджена адекватно, якщо реально вивчати процес її виникнення і становлення, а не певний результат. Таким чином, вихідна наукова проблема психологічного дослідження тут принципово змінюється — не сама собою цілісність особистості як факт є проблемою, а процес її виникнення. Іншими словами, психологія особистості має починатися не з констатації наявних психічних структур і пошуку засобів їх подальшого аналізу, а з проблеми формування людської суб'єктивності, проблеми засад процесу перетворення об'єктивних умов буття людини у внутрішній світ.

Так виникає ще один суттєвий методологічний аспект — вищі психічні функції людини не дані як такі, а — задані, їх не можна дослідити, не задаючи індивіду засобів їхньої побудови. Викладені методологічні положення були упредметнені авторами культурно-історичної теорії в особливому методі дослідження — експериментально-генетичному. СENS цього методу полягає в тому, що предметність діяльності і відповідна до неї інтерпсихічна форма організується і вибудовується самим експериментатором, з урахуванням відомих механізмів і теоретичних положень. Дослідник не створює стимули і не фіксує реакції — він організовує розвиток певного психічного процесу. Такий спільний рух, спільно-розподілена діяльність і дає можливість дійсно вивчати, як виникає і розвивається та чи інша вища психічна функція, а отже, як вона влаштована. Важливо зафіксувати і підкреслити: сама позиція дослідника тут є унікальною — він не «перед», а «поруч». Експериментально-генетичний метод покликаний формувати і вивчати, а не долати проблеми. Логіка цього методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм прояву психіки, а їх активне моделювання і відтворення в особливих умовах. Це і дає змогу розкривати їхню сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Тому конкретна реалізація експериментально-генетичного методу в досліджен-

нях з вікової та педагогічної психології як необхідний компонент включає формувальний експеримент.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших методів, спеціально задається дослідникові через конструювання змістовно-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу. Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта. У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб'єкта є задача, вирішення якої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу. Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу вирішення задачі її моделі. Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. Водночас саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному.

Зазначений метод не може охопити особистість як цілісність, що являє собою не суму окремих частин, а їхню особливу організованість і рухливе взаємопроникнення. Цілісність, яка присутня в усій особистості і у кожній окремої, специфікується кожен раз відповідно до конкретної частини, залишаючись водночас рівною собі самій. У цьому сенсі експериментально-генетичний метод є «типовим» номотетичним способом дослідження особистості. Хоча він і спрямований на те, щоб встановити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається «за дужками», і дослідник має добудовувати її у власному мисленні, виходячи з конкретних і часткових результатів. Різниця об'єктів вивчення і реальних дослідницьких цілей зумовлює різну логіку розгортання і технологію використання експериментально-генетичного і генетико-моделюючого методів. Експериментально-генетичне дослідження

передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу в просторі наукової дисципліни як феномену, що є результатом опредметнення вищих психічних функцій великої кількості людей в історичному масштабі. Далі відбувається «переведення» цього матеріалу у форму навчального предмету і потім здійснюється привласнення його у вигляді навчальної задачі як засобу вирішення конкретної навчальної проблеми. Результатом такого привласнення є виникнення нової психічної структури вищого рівня складності (одиниці свідомості).

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто — сама моделює і реалізує власну генезу. Для того, щоб науково дослідити цей процес, а отже, й дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а — викликали, співіснували б із ним. В ідеалі — це є співіснування за принципом сполучальності (Костюк, 1969; Костюк, 1989): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй керовано такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікуванню. Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є, власне, аналізом. Разом з тим, він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичний складник. Не на підставі тільки даних чуттєвого досвіду, і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складників із третім — «точною фантазією» (або — креативністю), ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б самостійними і самодостатніми, несли б у собі всю цілісність і забезпечували б у своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє — головне і суттєве: «одиниця» системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих «одиниць», що встановлювались в експериментально-генетичному методі. Образно і, разом з тим, абсолютно точно кажучи — вона має бути живою. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

Генетична психологія розглядає структуру особистості, враховуючи тезу про те, що структура виникає цілком логічно і абсолютно закономірно. Ми ніде в природі і в соціумі не маємо такого факту, коли особистість народжується від неособистості, вся історія існування людства не надає нам жодного такого факту. Тому говоримо про

рух особистості в межах покоління і переходах її від покоління до покоління. Отже, в генетичній логіці говорити про виникнення особистості сенсу немає, вона є продовженням, вона є тим, що розвивається. Водночас, як було показано, структура особистості виникає як необхідність для забезпечення існування людини в цьому світі. Виходить, що чітка детермінованість цілісної структури і кожного її елемента іде від того, що на ранніх етапах онтогенезу особистість вже є цілісною, але недиференційованою, у неї немає складових частин. Це структура, але дуже спрощена, нерозчленована, і вона забезпечує, відповідно, найпростіші функції. Пізніше ці функції ускладнюються. Цей момент дуже важливий і суттєвий. Структура виникає, і це стосується кожної ланки і кожного елемента (Максименко, 2002; Максименко, 1990).

В аналізі структури особистості генетична психологія враховує нескінченність існування особистості. Це можна пояснити таким чином: індивідуальне життя людини є кінцевим, воно починається і закінчується фізичною смертю тіла. Якщо ж ми говоримо про існування особистості в межах поколінь, а не в межах єдиного життя, то зустрічаємося з явищем нескінченності існування особистості. Розгляд особистості з погляду її структури обов'язково має враховувати, що сама особистість є таким утворенням, яке має внутрішній зміст. Будь-який предмет — і фізичний, і хімічний, і біологічний — може бути проаналізований за зовнішнім і внутрішнім наповненням, але коли ми говоримо про особистість, цей аналіз дуже ускладнюється. Особистість є таким об'єктом, у якому внутрішнє саме і є тією інстанцією, яка в принципі визначає все існування людини як такої. І тому, коли мова йде про елементи структури і виокремлюється внутрішній світ, не слід це розуміти так, ніби існують елементи поза внутрішнім світом, не пов'язані з ним. Коли особистість на якомусь етапі онтогенезу диференціюється, всі частини структури мають відношення до внутрішнього світу, він ніби охоплює, пронизує всю особистість. Виразити своє внутрішнє, тим самим його змінити, розвинути і зробити крок в житті — імператив існування особистості взагалі. На етапі теоретичної розробки принципово *нового методу, який має назву «генетико-креативний»*, розроблено й визначено основні його принципи, а саме: *принцип розвитку, принцип переживання, принцип свободи, принцип взаємодії, принцип невизначеності та індетермінізму, принцип*

терапевтичного ефекту (Максименко, 2021b, с. 3). Розглянемо їх.

Принцип розвитку означає врахування онто- і актуалгенезу як саморозвитку складної гетерогенної нелінійної системи, якими є особистість і група. «Урахування цього є абсолютно необхідним вже тому, що, за нашими попередніми даними, *вихідна сила (нужда), що зумовлює саморозвиток, має відпочатково креативний характер*. Наш новий метод покликаний дати можливість розкритись цій креативності, не порушуючи процес інтеріоризації» (Максименко, 2021b, с. 3). Ми вважаємо, що *нужда*, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх під час зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. *Нужда* породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики — воно є продуктом еволюції *нужди*, втіленої в людській істоті.

Таким чином, *нужда*, як генетично вихідне відношення, що конститує особистість, незрозумілим поки що унікальним і складним шляхом вибирає і з'єднує в собі і біологічне, і соціальне, і в процесі онтогенетичного розвитку соціальне перетворюється в біологічне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові. І коли ця специфічна форма *нужди* реалізується в здібність стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: новонароджений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне привласнюється дуже легко, напрощуд легко, якщо зважити на те, що перед нами біологічна, по суті, особина. Без наявності *нужди* стати особистістю ніяка біологічна дресура не може призвести до соціального становлення індивіда.

Розуміння *нужди* як єдиної суперечливої цілісності біологічного й соціального дає змогу більш змістовно розглядати її специфічні породження — психологічні засоби, соціальні потяги, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості. Повертаючись до аналізу різних теорій, зазначимо, що вони, на наш погляд, просто «вхоплюють» окремі моменти і аспекти існування та розвитку *нужди* (Г.С. Костюк, П.Я. Гальперін, Ж. П'яже, Л.С. Виготський). Ідучи різними теоретичними шляхами, вчені приходили до одного й того ж (хоча й не експлікованого) положення — механізм породження психічного знаходиться в *нужді*. Тут — єдність біологічного і соціального, тілесного і духовного. Ми фактично фіксуємо зараз наявність

різних шляхів до одного й того ж фундаментального суперечливого підґрунтя особистості.

Нам здається, що «таке наше розуміння відкриває нові можливості в дослідженні конкретних проблем, у тому числі й тих, що вже давно і плідно вивчаються. Так, розглядаючи питання співвідношення навчання і розвитку особистості, слід зауважити, що навчання дійсно має «забігати» наперед розвитку, але з урахуванням того моменту, який конститує відпочатковість цього відношення. Адже потреба породжує і актуальний рівень розвитку, і зону найближчого розвитку, оскільки є взагалі тим вихідним, що визначає психічне буття людини як таке» (Максименко, 2021b, с. 3).

Принцип переживання є провідним в методі за визначенням (нагадаємо, що середовище ми розглядаємо, слідом за Л.С. Виготським, як переживання середовища). Наше розуміння переживання ґрунтується на тлумаченнях цього явища в роботах Л.С. Виготського, М.В. Папучі. Варто враховувати, що кожна людина потрапляє в особливі життєві ситуації, які її спонукають до переживання. Як зазначає М.В. Папуча, у таких ситуаціях перед людиною тією чи іншою мірою постає «задача на смисл» як задача здобуття осмисленості, пошуку джерел смислу, «розробки» цих джерел (Папуча, 2019). Автор підкреслює, що зовнішні дії здійснюють роботу переживання через зміну свідомості суб'єкта та загалом його психологічного світу. Важливими тут є емоційні процеси, сприйняття, мислення, увага та інші психічні «функції». Отже, переживання є «особливою діяльністю, специфічною роботою, що реалізується зовнішніми та внутрішніми діями процесу перебування психологічного світу» (Максименко, 2021b, с. 3).

Дотримання *принципу свободи* означає, що процес навчання скеровано на формування свободних дій, тобто таких, що спочатку «інтелектуалізуються», а вже потім реалізуються як реальні дії (Максименко, 2021b, с. 3).

У стані дійсної особистісної активності, «на порозі» справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (зокрема і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини («вершини» — сказав би Л.С. Виготський) особистісної природи. Достоевський не даремно відмовляється від психології: сучасна йому (та й нинішня) наукова психологія перебуває лише на шляху до дійсного пізнання змістових підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочат-

ково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. «Незавершеність — це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним» (Максименко, 2021b, с. 3).

Здатність до *саморегуляції* поведінки — ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить довгий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою — занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною (Максименко, 2021b, с. 3-4). Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. У ситуації боротьби різних, а часто й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. Експериментально доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії повністю не припиняється і стан психологічного комфорту зазвичай не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію цього механізму весь час. Чому ж у такому разі існує багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою? Вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю — цілісною та інтегрованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості: базальна емоційна саморегуляція; вольова саморегуляція; смислова, ціннісна саморегуляція.

Принцип взаємодії означає для нас, що суперечність «нормативність — креативність» може бути реально розв'язана лише в свободній взає-

модії. Мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях (Максименко, 2021b, с. 4). Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту упредметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама собою особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності загалом. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це зумовлює, зокрема, абсолютно своєрідне співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини. Креативність є глибинною, первісною і абсолютно природною ознакою особистості — це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ.

Принцип невизначеності та індетермінізму, як опозиція передбачуваності, припускає постановку перед особистістю завдань, які відпочатково несуть в собі тенденцію до помилки. Помилкові дії, їх усвідомлення та значення, наскільки нам відомо, у такому контексті не вивчалися. Однак вони (і саме вони) можуть, на певному етапі виступити водночас індикаторами і чинниками процесу творчості. Творчі завдання мають бути зорієнтовані на розвиток здатності до виявлення і постановки проблем; спроможності до генерування великого числа ідей (не боячись осуду); гнучкості — продукування різноманітних ідей; оригінальності — спроможності відповідати на подразники нестандартно; здатності вдосконалити об'єкт, додаючи деталі; вміння вирішувати проблеми (Максименко, 2021b, с. 4).

Принцип терапевтичної дії пов'язаний з нашим переконанням у тому, що процес творчості є необхідним складником психологічного життя кожної людини (дитини), і створення відповідного креативного середовища позитивно впливатиме на його учасників. Погоджуємося з думкою Р. Стернберга, що розвиток творчості пов'язаний зі спроможністю йти на розумний ризик, передбачає готовність переборювати перешкоди, внутрішню мотивацію, толерантність щодо непевності, готовність протистояти думці навколишніх. Проявити креативність неможливо, якщо відсутнє

творче середовище. Творчість, реалізація креативного потенціалу сприяють відчуттю гармонії, психологічному благополуччю особистості (Sternberg, 2021; Максименко, 2021b, с. 4).

Організаційно генетико-креативний метод являє собою спеціальне створення в групі/шкільному класі ситуації, яка набуває значимості події. Тим самим актуалізуються творчі потенціали учасників освітнього процесу, виникає переживання задоволеності і радості від участі в колективній події. Вважаємо, що впровадження описаного методу сприятиме творчому розвитку і психологічному здоров'ю учасників освітнього процесу (Максименко & Яланська, 2021; Maksymenko, 2021).

Висновки. Дослідження таких складних систем, як особистість, їх дійсне розуміння вимагає застосування відповідного методу. Він повинен бути адекватним об'єкту, що вивчається. І водночас метод є втіленням і методологічно-рефлексивним вираженням підвалин теоретичної позиції. Генетико-психологічний погляд на особистість означає розуміння її як унікальної цілісності, що саморозвивається, саморегулюється і є носієм довічного вселюдського духу. Сучасна наука фактично не здатна досліджувати утворення такої ступені складності як науковоміричний факт: практично всі методи і методичні процедури спрямовані на «зупинку» в часі і розкладання складного об'єкта на елементні частки, тим самим відбувається фактичне знищення об'єкта, адже найбільш важливі його властивості (які лише й роблять його саме цим об'єктом) безнадійно зникають з поля зору дослідника. Унікальна методична процедура — експериментально-генетичний метод, долає «поелементність» підходу до складного явища і його зупинку в часі (фактично в плині існування і становлення). Проблему методу вважаємо першочерговою і фундаментальною, відтак вважаємо, що генетико-моделюючий метод повною мірою є адекватним об'єкту, що досліджується, — існуючій і постійно змінній особистості людини. Ми впевнені, що психологію особистості слід ще довго і скрупульозно вивчати, і лише в контексті отриманих наукових знань, з огляду на власну методологічно відрефлексовану теоретичну позицію, аналізувати факти і положення, здобуті іншими дослідниками. Дійсне і єдино виправдане завдання науковця — отримувати і розуміти наукові факти в їхній власній логіці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Балл, Г.О. (2013). Взаємодія гуманітарної та природничонаукової традицій в опрацюванні категорії особистості у психології. *Психологія і особистість*, (1), 6-20. <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2013.1.148577>
- Выготский, Л.С. (1982). *Собрание сочинений. Том 1. Вопросы теории и истории психологии* (А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевский, ред.). Москва: Педагогика.
- Кремень, В.Г. (2018). *Філософія людиноцентризму в освітньому просторі*: монографія. 3-є вид. Київ: Товариство «Знання» України.
- Кремень, В.Г., Луговий, В.І., & Саух, П.Ю. (2020). Освіта і наука — основа інноваційного людського розвитку: Пропозиції НАПН України до Стратегії людського розвитку. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(2). <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-3>
- Костюк, Г.С. (1969). Принцип развития в психологии. In Е.В. Шорохова (ред.), *Методологические и теоретические проблемы психологии* (с. 118-159). Москва: Наука.
- Костюк, Г.С. (1989). *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. Київ: Радянська школа.
- Максименко, С.Д. (1998). *Основи генетичної психології*. Київ: НПЦ Перспектива.
- Максименко, С.Д. (2002). *Розвиток психіки в онтогенезі*: монографія у 2 т. Т.1. *Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології*. Київ: Форум.
- Максименко, С.Д., Клименко, В.В., & Толстоухов, А.В. (2010). *Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості*. Київ: Видавництво Європейського університету.
- Максименко, С.Д. (1990). *Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження*. Київ: НДІП.
- Максименко, С.Д., & Яланська, С.П. (2021). *Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку*: монографія. Київ: «Видавництво Людмила». <http://reposit.nupp.edu.ua/handle/PolNTU/9389>
- Максименко, С.Д. (2021a). *Психогенетичний потенціал особистості*: монографія у 2 т. Київ: «Видавництво Людмила».
- Максименко, С.Д. (2021b). Теоретико-методологічні засади психологічного проектування, розвитку, самоздійснення особистості дитини: майбутнє нації необхідно вирощувати: Наукова доповідь загальним зборам НАПН України 19 листопада 2021 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 3(2). <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-1-5>
- Папуча, М.В. (2019). Психологічні механізми становлення особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології*, (2), 266-277. <https://lib.iitta.gov.ua/723821/>
- Allport, G.W. (1960). *Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality*. Yale University Press.
- Maksymenko, S.D. (2021). *Genetic principles of creative personality confident as a propulsion of mental development*: monograph. Ottawa: Accent Graphics Communications and Publishing / Glasgow: Society for the support of publishing initiatives and scientific Limited.
- Sternberg, R.J. (2021). *Adaptive Intelligence: Surviving and Thriving in Times of Uncertainty*. Cambridge University Press.
- Vygotsky, L.S. (1987). *The Collected Works of L.S. Vygotsky. Problems of General Psychology, Including the Volume Thinking and Speech* (R.W. Rieber, A.S. Carton, Eds.). Springer, Boston, MA.. <https://doi.org/10.1007/978-1-4613-1655-8>

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE 21st-CENTURY PSYCHOLOGY: GENETIC AND CREATIVE DISCOURSE

Serhii Maksymenko

DSc in Psychology, Professor, Full Member (Academician) of NAES of Ukraine, Academician Secretary of the Division of Psychology and Special Pedagogy, National Academy of Educational Sciences of Ukraine; Director, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. The paper considers topical problems of methodological support of fundamental and applied psychological research to solve the urgent needs of modern society. Ways of development of psychological science are considered in the paradigm of genetic psychology, the methodological potential of which allows to understand, identify and form new approaches to the organisation of psychological research, establish the proper criteria of heuristics and practical effectiveness of knowledge in psychological research. These tasks are concretised through the prism of a new vision of personality problems as a fundamental subject of psychological research, which requires serious methodological consideration to determine personality development's nature, sources, and factors. The ways to develop tools and empirical data research methods are offered, methodological paradigms are established, and ways of the analysis and experimentation that will allow reaching new horizons of understanding the origin of mental reality are outlined. The genetic and psychological view of the personality, its understanding as a unique whole, self-developing, self-regulating and bearer of the lifelong universal spirit is substantiated. The provisions of the genetic and creative method, which aims to study the whole personality and is a methodological and reflexive expression of the foundations of the theoretical position, are considered.

Keywords: genetic psychology; personality; genetic and creative method.

Дата публікації: 21 лютого 2022 р.